

SOMONIYLAR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI

Temirova Guliruxsor Umedovna

Buxoro shahar 41-maktab tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Somoniylar O'rta Osiyo va Buyuk Xurosondagi fors sulolasi bo'lib, uning asoschisi Saman Xuda nomi bilan atalgan, zardushtiylik teokratik zodagonlaridan bo'lishiga qaramay sunniy islomni qabul qilgan. Bu arablar istilosi va sosoniylar fors imperiyasi parchalanishidan keyin Buyuk Eron va Markaziy Osiyodagi birinchi mahalliy Eron sulolalaridan biri edi. Ushbu maqolada Somoniylar davlatining tashkil topishi va undagi davlat boshqaruvi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Somoniylar, muhtasib, Turkiston, xalifalik hukmronligi, zulm va adolatsizlik, amidal-mulk, shiaizm, qazo — adliya, avqof, sohibi muayyid, mumallikayi xos.

Xalifalik Turkistonni Xuroson viloyatining tarkibiga kiritib, u yerga tayinlangan hokim orqali o'lkani boshqarib turdi. Ammo unga goh Turkistonda, goh Xurosonning o'zida ko'tarilgan qo'zg'olonlarga qarshi kurashishga to'g'ri keldi. oddiy xalqning ham, yuqori tabaqa vakillarining orasida ham xalifalik hukmronligiga qarshi kuchlar mavjud edi. Xalifalik tomonidan mustaqillik va ozodlikni barbod etilishi, zulm va adolatsizlik nafaqat mehnatkash ommani, balki mahalliy yuqori tabaqaning ilg'or vakillarini ham kurashga otlantirgan edi. Bunday kishilardan tashkil topgan Somoniylar sulolasining faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalifa Mu'tazid (892-902) Ismoil Somoniya qarshi qo'shin jo'natadi. 900 yilda bo'lgan jangda Ismoil Somoniy dushman qo'shinini tor-mor etib, Xurosonni ham egallab, mustaqillikni tiklaydi. Bunda xalqning qo'llab-quvvatlashi va qatnashishini muhim o'rinni egalladi. VIII asrning ikkinchi yarmida mamlakatning mudofaasiga katta ahamiyat berilgan edi. Xususan Buxoro vohasi "Kampirak" nomli uzundan uzun va bahaybat devor bilan o'rab olindi. "Bu devor Konimex rayonida Qoratog'dan boshlanib, Zarafshon daryosining o'ng betide Konimex, Qiziltepa, G'ijduvon, Shofirkon rayonlarining shimolidagi cho'l chegarasini o'rab olgan. So'ngra hozir qum bosib qolgan joylardan o'tib, Buxoro viloyatining qadimgi obod yerlarini g'arb va janub tomondan o'raydi.

Somoniylar fors madaniyatini qayta tiklab, islomiy-fors madaniyatini ham, islomiy dinni ham Markaziy Osiyoning qoq markaziga yoydi. Fors tili arab tilini boshqaruv tili sifatida almashtirdi. Sulola sunniy islomni qo'llab -quvvatladi. U ismoiliylik shiaizmini bostirdi, lekin keyinchalik Safaviylar sulolasi davrida davlat diniga aylanadigan O'n ikkiga toqat qildi.

Somoniylar davri Tojikiston milliy davlatining (Buyuk Eron tarkibiga kirgan) boshlanishi hisoblanadi. [1] Ularning hukmronligi 180 yil davom etdi va ularning hududi Xuroson, Ray, Transoksiya, Tabariston, Kirman, Gorgan va shu viloyatlardan g'arbdagi Isfaxongacha bo'lgan hududni qamrab oldi. Somoniylar sulolani qonuniylashtirish uchun Bahram Chobinning avlodlari ekanliklarini da'vo qilishdi.[2] va shu tariqa Eronning yetti buyuk uylaridan biri bo'lgan Mikron uyidan chiqqan. Somoniylar o'z hududlarini boshqarishda o'z davlat tashkilotlarini Abbosiylarga o'xshatib, xalifa saroyi va tashkilotini aks ettirganlar.[3] Ular Transoxaniya va Xurosonda Abbosiylarni qo'llab -quvvatlaganliklari uchun mukofotlanganlar va ularning poytaxtlari Buxoro, Samarqand va Hirotida joylashgan bo'lib, ular Safforiylarni mag'lub etganlaridan keyin o'z shohliklarini o'yib yozishgan.[2]

Turk g'ulomining xizmat pog'onasidan ko'tarilish jarayoini muarrix va davlat arbobi Nizomulmulk (1018— 1092) ning mashhur «Siyosatnoma» asarida bayon etilgan. «Somoniylar davridayoq,— deb yozadi u,— shunday qoida mavjud edi. G'ulomlar mansab darajasi pog'onama-pog'ona, qilgan xizmatiga yarasha ko'tarilib borgan. Chunonchi, g'ulomni sotib olgach, u bir yil piyoda askar bo'lib xizmat qilar va zandoniy matosidan tikilgan qabo (kamzulga o'xshash ustki kiyim) kiyib saroy ahli qatorida yurar edi. Bular bir yilgacha xoh oshkora, xoh yashirincha otga mina olmas edilar. Sezib-bilib qolsalar u jazoga tortilardi. Bir yildan so'ng visoqboshi (3 g'ulomga bosh bulgan kichik komandir) hojib (gvardiyachi rulomlarning oliy mansabi) bilan uning xususida gaplashar, hojib unga yugani bilan turk otini, shuningdek oddiy kamar berishii buyurar edi. G'ulom yana bir yil ot ustida xizmat qilgach, unga

qorajur (uzun shamshir) berar edilar. Xizmatining beshinchi yilida unga eng yaxshi egar, yuldo`z - yuldo`z qilib bezatilgan yugan, doroy matosidan tikilgan qabo, cho`qmor berar edilar: chuqmorni g`ulom kamarining halqasiga ilib olar edi. Xizmatning oltinchi yilida u anvoyi kiyim-boshlar olar, yettinchi yili 16 kishi siradigan chodir hamda o`z otryadiga 3 g`ulomni olar edi va uni visoqboshi deb atardilar. U kumush bilan bezatilgan qora kigizdan tikilgan qalpoq, ganja qabosini kiyar edi. Uning mansabi, obro`si, birkutilgan g`ulomlari soni yil sayin oshib borar va u nixoyat dastlab xaylboshi (gvardiyachi rulomlarning hojibdan keyingi, ikkinchi mansabi), sungra hojib mansabiga sazovor bo`lar edi. U qanchalik obro`-e'tibor qozonmasin, qanchalik xizmat qilmasin, baribir 37 yil muddatdan keyingina uni viloyatlarga amir qilib tayinlar hamda unga yer-suv in'om etar edilar».

Saroydagi eng ulug` mansabdor hojibi bo`z urg (ulur hojib) bo`lib, unga saroy ahliga ko`z-quloq bo`lib turish vazifasi yuklatilgan edi. Alohida xizmat ko`rsatgan hojibi bo`z urglar ayrim tumanlarga hokim qilib tayinlanar edilar. Hojibi bo`zurgdan keyin sohib haras (saroy soqchilari boshlig`i) turgan. Bu mansab ummaviylar va abbosiylar davrida ham mavjud edi. U oliy hukmdorning farmonlarini ijro etuvchi shaxs bo`lgan. Bu haqida Nizomulmuluk bunday deb yozadi: «Amiri haras mansabi hamma vaqt muhim mansablardan biri bo`lgan. Albatta, ulur hojib mansabi bundan mustasno. Amiri haras oliy hukmdorning farmonlarini ijro etuvchi bo`lganligi sababli, odamlar undan hukmrondan ko`ra ham ko`proq qo`rqar edilar». So`ngra Nizomulmuluk xalifa al-Ma'mun tili bilan bunday deydi: «Mening ikki amir harasim bor. Ularning har ikkisi erta tongdan to qopong`u tushganga qadar odam boshini tanasidan judo qilish bilan band, jinoyatchilarning oyoq-qo`llarini chopib tashlaydilar, cho`qmor bilan urib zindonga tashlaydilar».

- Barcha devon boshliqlari vazirga tobe edi.
- Mustavfiy devoni xazina (moliya) kirim-chiqimlar;
- amidal-mulk — davlat hujjatlari va elchilik aloqalari;
- sohibi shurat — soqchiboshi, ya'ni harbiy, xususan, amirning muntazam turkiy saroy nav-karlari, uning ta'minoti;
- sohibi muayyid — maktubot va axborot, ya'ni pochta;
- mushrif — saroy ish boshqaruvchisi;
- mumallikayi xos — davlat mulklari;
- muhtasib — bozorlardagi toshu tarozular, narx-navo hamda fuqarolarning mafkurasi;
- qazo — adliya;
- avqof - masjid va madrasalarning vaqf xo`jaliklari bilan shug`ullanar edi.

Nasr ibn Ahmad (914-943) davrida Buxoroning Registon maydonida podsho qasri qarshisida devonlar uchun saroy qurilib, davlat mahkamasi mana shu maxsus binoda joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari faqat saroy ahli, ruhoniy va zodagon dehqonlardan bo`libgina qolmasdan, shu bilan birga ular muayyan bilimlarga ega bo`lishi shart edi. Odatda, ular arab, fors tillarini puxta egallab olgan, Qur'onni va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan bir muncha xabardor bo`lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan. Shubhasiz, bu o`rta asrlarning o`ziga xos amaldorlik madaniyati edi.

Qadimiy an'analarga asoslangan bu madaniyat somoniylar davrida ancha-muncha boyitilgan edi. Markaziy mahkama viloyatlardagi mahalliy boshqarmalar bilan doimiy aloqada bo`lgan. Viloyatlarda, maktubot va axborot (pochta) devonidan tashqari, barcha devonlarning vakillari bo`lgan. Viloyat devonlari, bir tomondan, mahalliy hokimga, ikkinchi tomondan esa markaziy mahkamaning tegishli devonlariga bo`ysunar edilar. Viloyat hokimlari ba'zan vazir deb yuritilardi. Ular sulolaviy xonadonga tegishli amirzodalar yoki sobiq mahalliy hukmdorlar hamda zodagon dehqonlardan tayin etilardi.

Bulardan tashqari, har bir shaharda rais — shahar boshlig`i hamda muhtasib — nazoratchisi bo`lardi. Ularni hokimning bevosita o`zi mahalliy aslzodalar yoki ko`pincha oliy tabaqa ruhoniylarning nufuzli vakillaridan tayinlar edi. Mansabdorlarning xizmat haqi uchun davlatning yillik daromad-buromadi (byudjeti) ning deyarli yarmi sarf etilardi. Shu bilan birga IX-X asrlarda yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun yer va suvdan iborat katta-katta mulklar in'om qilina boshlaydi. Bunday mulklar «ikto», unga ega bo`lgan mulkdorlar «muqto» yoki «iqtdor» deb yuritilardi. Iqto tarzida esa ayrim viloyat, voha, rustoq (tuman) yoki shaharlar hadya etilgan.

Iqto dastavval asosan oliy tabaqa zodagonlar; sulola a'zolari — amir-zodalar va yirik mansabdorlarga in'om etilgan. Iqto mulklari avvalda bir umrga emas, balki ma'lum muddatga berilib, nasldan-naslga o'tkazilmagan. Iqtodorlar hadyaga berilgan mulklarga hali to'la egalik qila olmaganlar. Ular iqto yerlaridai tushadigan daromad yoki uning ma'lum qisminigina yig'ib olish huquqiga ega bo'lganlar xolos. Butun bir viloyat iqto qilib berilgan noib-vazirga ba'zan o'z nomi bilan chaqa-pul zarb etish huquqi ham berilar edi. Bu, shubhasiz, o'z navbatida markaziy hokimiyatni kuchsizlantirib, mahalliy hokimlarning boshboshdoqlik harakatlarining kuchayishiga olib kelar edi.

Movarounnahr mustaqillikka erishib, Somoniylar davlatining qaror topishi va uning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'si oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan, jome' maejidi, xonaqoh (g'aribxona) va namozgoh (iydi ramazon va iydi qurbon ibodatlarini o'kiladigan sajdagoh)lar bino qilindi. Xuddi shu davrda musulmon Sharqidagi ilk madrasalardan biri Buxoro shahrida qad qo'yardi. Buxoroning qadimiy madrasasi shaharning Darvozai Mansur mahallasida xon hammomining yonida joylashgan edi

Mamlakat ma'naviy hayotining asosi hisoblangan islom mafkurasiga bu davrda «ustod» deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom tark etilib, din peshvolari va islom ulamolarining rahnamosi «shayxulislom» nomi bilan yanada ulug'lanadi. Ustoddan keyin «xatib»lar turardi. Somoniylar islom mafkurasining rivojiga katta ahamiyat beradilar. Masjid, madrasa, xonaqohlar qurish uchun maxsus joylar va ularning sarf-xarajati uchun katta-katta mulklar ajratilib beriladi. Natijada diniy muassasalar tasarrufidagi yerlar kengayib, yangi turdagi diniy-vaqf xo'jaligi tarkib topadi.

Masalan, Narshaxiyning yozishicha, Afshona qishlog'ining ekin yerlari atrofidagi yaylovli biyobonlar Ismoil Somoniy tomonidan Buxoro madrasasining talabalariga vaqf qilib beriladi. Shuningdek, amir Registon maydoniga tutashgan va Dashtak deb shuhrat topgan keng qamishzor yerlarni Hasan ibn Muhammad Tolut ismli mulkdor arab lashkarboshidan 10 ming dirhamga sotib olib, Buxoro shahrining jome' masjidi vaqfiga qo'shib beradi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Lekin nima sababdan va qanday yo'l bilan masjid va madrasalar tasarrufida katta-katta yer va mulklar to'planishi hamda vaqf xo'jaligining tarkib topishi to'g'risida umumiy tushunchaga ega bo'lish uchun keltirilgan misollarning o'zi ham kifoya qiladi.

Somoniylar tashqi va ichki dushman xurujlaridan mamlakatni muhofaza qilish masalasiga katta e'tibor beradilar. Xususan, Ismoil Somoniy yaxshi qurollangan harbiy qo'shinlar va maxsus muntazam saroy soqchi navkarlar sho'ratini tuzadi. Muntazam soqchilar oliy dargoh va shaxsan amirni hamda uning haramini qo'riqlash uchun turk g'ulomlaridan tuzilgan edi. Turkiston va Movarounnahr harbiy xizmatchi, mohir chavandoz turk o'smirlarini qadimdan doimiy ravishda voyaga yetkazib kelgan bo'lsa ham, ammo faqat somoniylargina turk yigitlarini birinchilar qatorida saroyning shaxsiy sho'rati safiga tortgan edilar. Saroy sho'ratiga qabul qilingan o'spirin turk g'ulomining harbiy xizmati ma'lum muddatda va qat'iy belgilangan tartibda o'tar edi. Xizmatning birinchi yili bo'zdan kiyim kiygan piyoda, ikkinchi yili yuganlangan otliq askar xizmatini bajarar edi. Uchinchi yili beliga qora cho'rin kamar bog'lanib, beshinchi yilga borganda u yaxshi kiyim-kechak va yulduzli yuganni olishga muyassar bo'ladi. Agarda xizmat davrida g'ulom nojo'ya harakatlar qilmagan bo'lsa, yettinchi yili unga «visoqboshi», ya'ni «chodir boshlig'i» degan unvon berilar edi va o'zi bilan qo'shib hisoblaganda 4 nafar askarga u boshliq bo'lardi. „bunday unvonga erishgan g'ulom kumush ip bilan tikilga“qora rangli bosma namat qalpoq va qimmatbaho ganjaviy etik kiyib yurardi. G'ulomlar orasida eng qobiliyatli va uzoq yillar xizmat qilgan ayrim navkarlar «haylboshi», ya'ni otliq qo'shin boshlig'i, so'ngra esa «hojib» degan lavozimga ko'tarilar edi.

Hojiblarning boshlig'i «hojib ul xujob» yoki «hojib ul buzruk» deb yuritilgan. Bunday unvon Somoniylar davlati saroyidagi oliy unvon hisoblanar edi. Hojiblar, ayniqsa, hojib ul xujob saroyda katta nufuzga ega edi. U saroyda turar va dargohning ishlarini boshqarar edi. Shu bilan birga u butun turk hojiblarining boshlig'i hisoblanar edi. Somoniylar muntazam soqchi qo'shinidan tashqari, ozod mehnat ahlidan tuzilgan harbiy qo'shinlarga ham ega edilar. Harbiy qo'shinlar va ularning ta'minoti bilan «ariz» boshliq «devoni ariz» deb atalgan maxsus mahkama shug'ullanar edi. Ariz qo'shinlarga maosh berar,

uning intizomi, yarog`-aslahasi, oziq-ovqati va otlarining yem-xashagi bilan shug`ullanar edi. Qo`shinlarga xizmat haqi har 3 oyda, ya'ni yiliga 4 marta to`lanar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nizomulmulk. "Siyosatnoma". Toshkent. "Adolat"-1997
2. E.V Rtvelatze, A.X Saidov, Abdullayev. Qadimgi O`zbekiston sivilizatsiyasi: Davlatchilik va huquq tarixidan lavxalar. Toshkent. "Adolat"- 2001
3. O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent. O`zMU nashriyoti-2000-2001
4. A.Sagdullayev O` Mavlonov. O`zbekistonda davlat boshqaruv tarixi. Toshkent. Akademiya-2006
5. O`zbekiston Tarixi (qisqacha ma`lumotnoma). Toshkent. Sharq- 2000
6. <https://uz.kineshma.net/Samanid-dynasty-4061>
7. <https://milliycha.uz/kr/somoniylar-davlatining-tashkil-topishi/>